

NYA AVHANDLINGAR

Margrit Wettstein: *Liv genom tingen. Människor, föremål och extrema situationer*. Brutus Östlings bokförlag Symposion. Stockholm/Stehag 2009. 155 s., ill. English summary. ISBN 978-91-7139-831-4.

Nästan hela bildutrymmet i Margrit Wettsteins *Liv genom tingen. Människor, föremål och extrema situationer* har vikts för att illustrera konkreta saker. Det rör sig om vardagliga föremål som en knapp, några barnskor, en elgitarr och en stensamling. Avhandlingen är en engagerad argumentation för att också sådana, till synes oansenliga, ting kan få livsavgörande betydelser för människor som drabbats av extrema förluster och händelser. Objekten har fotograferats mot neutral bakgrund och ofta var för sig, som är vanligt i museernas dokumentationer. Kanske har greppet inspirerats av Wettsteins verksamhet som intendent vid Nobelmuseet. Det speglar också att avhandlingen, där "objekt" fått en egen post i källförteckningen, ingår i ett växande vetenskapligt intresse för det materiella.

Empirin presenteras i form av elva biografier som innefattar oförutsedda och fruktansvärda händelser, avgörande brytpunkter av ett slag som ledde till "att en livsvärld försvann" (s.14). Här förekommer dels personer som överlevt nazisternas försök att utplåna det judiska folket under andra världskriget, dels anhöriga till människor som dödades i terrorattacken i New York den 11 september 2001. "Överlevande" och "efterlevande" förenas av att de hamnat i tillstånd av förlamande sorg, ensamhet och desorientering men trots detta förmått uthärda att fortsätta finnas till. Vad Wettstein främst tar fasta på är att konkreta föremål spelat en viktig roll i samtliga drabbades omorienterings- och överlevnadsprocesser.

Analysen bygger på material som kommit till genom ett relativt omfattande insamlings- och fältarbete mellan 2004 och 2008. Under dessa år genomförde Wettstein arkivstudier i Sverige och Schweiz samt intervjuer i Sverige och USA, dit hon reste i omgångar. Några av personerna i studien, däribland de båda Nobelprista-

garna Nelly Sachs och Thomas Mann, kommer till tals postumt genom skönlitteratur, dagböcker och biografier. Till materialet hör också observationer från ofentliga minneshögtider. Syftet definieras (s.14) som att tolka vilken betydelse ting får för människor som varit med om extrema livssituationer. Det framkommer att tyngdpunkten ligger mindre på det materiellas skiftande betydelsespel än på inlevelse med det ofattbart svåra. Man kan nog säga att avhandlingen drivs av ett existentiellt, snarare än ett rent kulturvetenskapligt, kunskapsmål, därmed inte sagt att detta teoretiskt inte skulle gå att förena.

Avhandlingen består av fem kapitel: *Inledning, Rörelse, Förlust, Smärta och Återskapelse*. Deras placering i dispositionen beskriver en processuell utveckling och alluderar (ganska fritt) till två klassiska modeller för mänskliga förändringsprocesser, en kulturvetenskaplig och en mer individualpsykologisk. I en teoretisk ansats rör sig forskaren mellan den psykoanalytiska traditionen och det kulturvetenskapliga tänkandet, ofta med en fenomenologisk ingång. För sin förståelse av mänskliga kriser hämtar hon inspiration från psykoterapin och från Victor Turners utveckling av Van Genneps arbete om s.k. passageriter. Främst tar hon fasta på den ritualteoretiska diskussionen om liminalitet som en form av social frikoppling mellan faser av mer stabil tillhörighet, ett tillstånd präglad bl.a. av frihet, fara och isolering. I Turners tänkande berörs också den starka gemenskap som kan utvecklas hos en grupp som delar en ritualiserad och tillfällig statuslöshet, vilket inte tas upp av Wettstein. Istället liknar hon det kollektiva tillståndet vid en individs upplevelse av att befinna sig i en situation där hela den tidigare kända världen plötsligt och ohjälpligt gått förlorad. För att inte fastna där utan komma vidare måste inte bara faserna före och efter länkas samman. Också den kaotiska isoleringen mittemellan måste komma med i en nyorientering. I den psykoanalytiska praktiken möjliggörs detta av analysandens egen narrativ. I avhandlingen argumenteras för att också föremål kan spela en sådan, räddande och sammanlänkande, roll.

Resonemanget refererar till object-relation-skolans

stora namn Winnicott. Som bekant myntade denne begreppet övergångsobjekt, för föremål som barn utvecklat särskilda känslomässiga bindningar till. Ett sådant fungerar som en ställföreträdande närvaro av en saknad frånvarande och gör det därför uthärdligt för barnet att vara åtskild eller ensam, åtminstone tillfälligt. Både i sin begreppsanvändning och i den huvudanalys som löper genom hela avhandlingen ligger Wettstein nära den cypriotiske forskaren Vamik Volkan, som alltså tillämpar Winnicott för att diskutera hur människor använder sig av vad han kallar "linking objects" i särskilt svåra sorgearbeten. Volkan menar också att vissa, särskilt laddade och avgränsade, minnen kan användas på ett liknande sätt, något Wettstein resonerar om i termer av "imaginära objekt".

Teorikapitlets avslutande underrubriker "Materialitet" och "Nyckelobjekt" rymmer en samling av i sig tänkvärda, men löst sammanhållna, yttranden om föremåls kulturella betydelse. Ortner's begrepp nyckelsymboler travesteras, Benjamins resonemang om föremåls aura och Alfred Gells om agency skymtar förbi bland ett litet urval av de etnologer som intresserat sig för föremåls och det materiellas kulturella betydelser. Författaren landar i att föremål, i hennes studie, diskuteras främst som nyckelobjekt och länkar, samt – vilket framstår som mer oklart i relation till vad som de facto görs – som "kulturella budbärare" (s. 29).

Kapitel två, "Rörelse", introduceras som ett "försök till klargöranden inom ramen för livskrisers materialitet" (s. 30). Här ansluts till teman som hastighet, puls och rörelse. Ett återkommande tema är diskrepanser och bristande överensstämmelse i upplevelsen av tid och rum. De oväntade och traumatiska skeendena upplevs som en form av temponedsättning, något som också återfinns i de åminnelserceremonier Wettstein har följt. Men det händer också andra märkliga saker med tiden och rummet i de här skeendenas följd. Att varken befinna sig här eller där, varken riktigt hemma eller riktigt borta, förenar upplevelser av flyktingskap, fångenskap eller en tillvaro som hotad, undangömd och anonymiserad, kort sagt detta som för vissa människor kommit att bli den enda och dyrköpta räddningen undan personlig förintelse.

Det är dessa diskrepanser som föremålen alltså tas i bruk för att laga och föra samman igen. Tanken är att tingen kan länka samman det söndertrasade just för att de gjort samma resa som människan, förflyttats från vad som är borta, färdats genom kaoset och fortsatt in i det närvarande.

Det tredje kapitlet, "Förlust", är inte bara det längsta (drygt hälften av texten) utan också det mest centrala och berörande. De elva levnadsberättelserna utgör den huvudsakliga empirin och svaret på de existentiellt ställda frågorna. Kapitlet utmärker sig formmässigt och stilistiskt från bokens övriga. Det rör sig mestadels om välskrivna och ofta mycket drabbande berättelser, ibland närmast skönlitterärt hållna och vid flera tillfällen interfolierade av avsnitt med lyrik, som för övrigt förtjänstfullt presenterats både i originalspråk och utmärkt översättning. Bara vid något enstaka tillfälle bryts det empirinära och litterära tonfallet för en tydligare teoretisk återkoppling (s. 66 f.).

Här möter en provkarta på berättade erfarenheter som tycks passera gränsen för det uthärdliga. Vissa av berättelserna fångar hela levnadslopp medan andra ger en lägesbeskrivning av pågående sorgearbeten. När välkända konstnärer står i fokus tar biografierna form av ett slags personporträtt, med biografiska utvecklingar, skönlitterära citat och andra detaljer. Skildringarna av samtida och för allmänheten okända New York-bor som sörjer sina anhöriga är generellt mer lakoniska och bygger också främst på intervjumaterial. Att det i vissa fall rör sig om erkänt drivna berättare har skapat ett slags asymmetri mellan de båda grupperna och lockat forskaren att röra sig kanske väl långt från fokus ibland.

I varje berättelse exemplifieras de starka relationer till materiella ting som de sörjande, mer eller mindre medvetet, utvecklat. Thomas Mann lyckas få sitt skrivbord eftersänt från ett hemland där tillvaron omöjliggjorts genom förvisning och överhängande dödshot. Senare återskapar han – på varje plats där han kommer att bo – samma minutiösa ordning bland dess prydnader som fanns när det stod i Berlin. För en mor, som förlorat sin son i den sammanstörtade skyskrapan i New York, blir en avklippt hästsvans ett bevis för att han funnits. Lenke Rothmans sex småsyskon skildes från henne för att dödas direkt vid ankomsten till Auschwitz. En liten knapp av pärlemor är det enda fysiska spår hon har kvar. När hon återvände till sitt barndomshem efter kriget var det rivet. Men knappen fanns i marken, ett fragment av en förlorad tillvaro när hela familjen ännu var levande.

Föremålen länkar alltså samman och skapar broar till frånvarande människor och världar. Det framkommer att människor gärna höll i de betydelsefulla tingen, någon bar dem alltid med sig, men det hände också att man gömde undan och sparade dem. Den lilla knappen förvarades i bankfack. Det rör sig, menar Wettstein, om livräddande ting, föremål som en människa kan hålla

hårt mellan tummen och pekfinger för att förbli i kontakt med världen utanför sig själv i tillstånd av yttersta ångest. I avhandlingen betonas, i linje med Volkans resonemang, hur avgränsade minnesfragment kan få en liknande betydelse. Hågkomsten av något en älskad avliden brukade säga eller göra bevaras och vårdas lika ömt *som om* den vore ett objekt. Wettstein observerar, intressant, att människor ibland förstärker detta med en ikonisk gest, liksom kupade de händerna kring de minnen de ”tar fram och håller i”.

De två sista kapitlen är korta och delvis överlappande. De hänger tätt samman och utgör ett avslutande och relativt öppet resonemang som alluderar på de liminala och återskapande faserna i det psykologiska krisarbetet och/eller den Turnerska passageriten. I kapitel fyra, som heter ”Smärta”, diskuteras föremåls betydelse med fokus på ”intet-tillvaron i dödens närhet”, medan kapitel fem resonerar om de roller tingen får när människor lyckas orientera sig mot livet och omvärlden igen. Resonemanget är kanske något repetitivt men tillför en beskrivning av smärta som ett tillstånd där den intersubjektiva förståelsen av världen blivit rubbad och avskärmar den lidande från andra. Forskaren tar här spjärn mot knäsatta teorier om krisbearbetning och frågar sig om alla förluster verkligen är möjliga att handskas med. Finns det inte individer som förblir i dödens närhet under resten av livet? Analysen pendlar alltså mellan slutsatsen att vissa smärttillstånd är kroniska och repetitivt återkommande och resonemang om hur människor trots allt kan leva vidare, i ett umgänge med övergångsobjekt. Tingen tycks här närmast träda in som ställföreträdande sociala objekt. De gör det förlorade närvarande som fragment och därmed som något det är möjligt att (fortsatt) stå i relation till. Att bilden inte är mer entydig stör inte utan är en trovärdig konsekvens av ett material som baseras på individuella livsöden och berättelser.

Däremot är det lite förvånande att Wettsteins studie rundas av med så kategoriska påståenden. För det första värjer hon sig starkt för möjligheten att se likheter mellan de individuellt laddade nyckelobjekt som behandlas i avhandlingen och kollektiva användningar av kulturella kvarlevor och religiöst laddade föremål, som hon hävdar är tömda på intressen och funktioner (s. 137). För det andra fastslås att den laddning föremålen fått, av och genom individen, inte har någon möjlighet att överföras eller kommuniceras till efterlevande släktingar eller andra. Också den i jorden upphittade knappen (som fick mig att gråta vid första genomläsningen) eller skrivbordet, som hamnat på museum,

förklaras för stumt inneslutna i det som är subjektivt, individuellt och omöjligt att förmedla. Om man hårdrar det är förstås inga individuella upplevelser möjliga att förmedla exakt. Ändå är det slående som slutsats i en avhandling som i sig utgör ett övertygande argument för det materiellas – liksom det narrativas – möjlighet att öppna för empati och identifikation.

Många gånger slås man under läsningen av kopplingar avhandlingsförfattaren avstått från att göra. Det gäller t.ex. användningen av skor och stenar. Högar av kvarblivna skor från dödslägren är en omdiskuterad utställningskonvention i de europeiska Holocaustmuseerna. Ett litet krön av stenar, lämnade som spår vid en saknads grav, är en vanlig syn på judiska kyrkogårdar. Finns här ändå inte en uppenbar form av kommunikation mellan de kollektiva minnespraktikerna och de individuella valen? Ur vetenskaplig synpunkt är det synd att forskaren i så hög grad själv avstått från möjligheten att göra jämförelser och tolkningar som kunde ha skapat förståelse för materialet och det analyserade fenomenet, också bortom det individualpsykologiska universum där människan står hjärtskärande ensam med sin smärta och sina ting.

Margrit Wettsteins avhandling, som hon försvarade i Uppsala våren 2009, är samtidigt typisk och atypisk för den samtida kulturvetenskapen. Hennes filosofiska och existentiella intressen, liksom valet av ett forskningsproblem som berör både det materiella och det emotionella, placerar arbetet i en veritabel brännpunkt för pågående rörelser i ämnet. Samtidigt ställer hon sig, kanske onödigt, ensam i relation till dessa och andra vetenskapliga samtal där hon genom sitt ämne kunde tyckas självklart att ingå. Wettsteins studie relaterar uttalat till två etnologiska forskningsfält, studiet av materiell kultur och av levnadsberättelser. Bidraget till dessa skulle ha blivit tydligare genom en mer genomarbetad dialog med annan forskning. Mest saknar jag mer utarbetade hänvisningar till de aktuella ansatser som berör det materiellas agens, nya perspektiv på museisamlingar och det minnespolitiska forskningsfältet. Frågan om de ”svåra föremålens” möjlighet att ta plats i institutionaliserade kulturarv kunde t.ex. ha passat väl in här. Märkligt är också att det etnologiska studiet av levnadsberättelser, samtidigt som det omnämns som inspirationskälla i avhandlingen, åtföljs av en enda referens – som är till Giddens (s.17).

Det, i etnologisk anda eklektiska, teori- och begreppsbygget har fört fram till ett område mellan psykologi och kulturanalys. Det är i och för sig ingen helt jungfrulig

mark i ämnet, men kunde (om inte annat så därför) ha förtjänat att diskuteras mer. Många av de begrepp som lyfts in i texten blir aldrig grundligt diskuterade och förblir, i vissa fall, oklart separerade. När de, som här är fallet, lyfts ur sina ursprungliga tankebyggen utan närmre diskussion om implikationerna av det riskerar de att framstå som ytliga, som t.ex. när teorier om faser i krisbearbetning refereras, liksom i all hast, med hänvisning till Sjukvårdsupplysningen. Volkan, vars – för avhandlingen centrala – begrepp ”linking objects” tillämpats både i hälsoforskning och vandrat vidare på internet i form av handfasta imperativ till sörjande (Lou Lagrand, “How to use linking objects as you mourn and continue with life”, *EzineArticles.com*, Submitted June 05, 2007. <http://ezinearticles.com/?How-to-Use-Linking-Objects-as-You-Mourn-and-Continue-with-Life&id=594394> [senast kontrollerad 2012-02-03]) kunde ha förtjänat en mer framskjuten plats i texten. Om inte annat hade det varit spännande att se hur Wettstein förhöll sig till empiriskt närliggande forskning om sorgprocessers materiella objekt, som så att säga rört sig åt motsatt håll än hon själv, från medicin till kulturteori. (Slavica Jurcevic, Ivan Urlic 2002 “Linking Objects in the Process of Mourning for Sons Disappeared in War”: *Croatian medical journal* 43(2): 234-239, 2002. [senast kontrollerad 2012-02-03]). Någon kan kanske tänka att etnologen, som ju kommer från en annan ämnes-tradition, inte ska behöva gå så djupt i de psykologiska teorierna. Men också de kulturteoretiska tankebyggena har ibland lämnats väl hastigt därhän, kanske för att Wettstein i första hand drivs av viljan att förstå hur det är möjligt att vara människa i en omänsklig värld och först sekundärt av ambitionen att fortsätta det egna ämnets borrhärd i hur detta görs i samspel med berättelserna och tingen. Med risk för att uttrycka det lite för starkt har avhandlingen hamnat i något av ett teoretiskt ingenmansland mellan psykologi och kulturteori.

En annan undran som väcks under läsningen rör vad som framstår som ett slags motsägelse mellan empiri och analys. Det gäller de sörjandes insisterande på det konkreta och sinnliga i relation till avhandlingsförfattarens tanke om att det materiella kan jämföras med andra objektiverade minnen. De spännande resonemangen om föremål som substitut för frånvarande och som verktyg för passager kunde i min mening ha blivit än mer klargörande om det teoretiska steget tagits från den fenomenologiska synen på tingen som innefattade i individens upplevelser till en framväxande idé om sociomateriell växelverkan. Hur ska man annars förstå

den räddningspotential som ligger i att något faktiskt upplevs existera *både* innanför *och* utanför individen? Det förefaller ju vara en känslomässig avgörande skillnad mellan en knapp som bara finns i minnet och en som grävs fram ur jorden och går att hålla i händerna och visa.

Vad som uppenbart finns i denna avhandling är ett starkt och engagerande inkännande; mänsklig respekt och empatisk identifikation genomsyrar texten. Att få människor som konstant lever ”i en värld av sorg” att berätta är i sig en bedrift som vittnar om socialt mod, språkkunskaper och förmåga till kommunikation och lyssnande. Men kanske har också detta ett pris, för analysen? Wettstein beskriver ett minnesevenemang, anordnat i New York efter ”nine eleven” (s. 78). Där framträdde flera människor som drabbats av svår förlust och vittnade om sina erfarenheter och känslor. Tanken var att det skulle bli upptakten till ett gemensamt samtal, men publiken förblev helt tyst. ”Allvaret i situationen gjorde att alla frågor förblev oställda”, förklarar Wettstein, och drar slutsatsen att berättelserna var så starka att åhörarna inte förmådde yttra sig. Sekvensen är belysande, både som exempel på den isolering och icke-kommunikation runt de sörjande som ju diskuteras i avhandlingen, och som illustration av ett kulturellt förhållningssätt många av oss kan känna igen som känsla och moral. Kanske kan sekvensen också läsas som en nyckel till de val som präglar själva avhandlingen, även om detta förstås inte sägs ut.

Dispositionen förstärker intrycket att de elva biografierna ligger så gott som oavbrutna av frågor och på så sätt isolerade (eller rättare skyddade) från ”störande” resonemang, jämförelser, självreflektion och andra utvikningar av det slag jag efterfrågat. Som nämnts väcker läsningen frågor, som kan tyckas uppenbara och retande. Av den inkännande forskaren har de lämnats därhän. Är det kanske ett starkt betingat tabu – historiskt, kulturellt och kanske också politiskt till sin natur – som slagit igen en dörr för förståelse av fenomenet som sträcker sig bortom den lidande individen? I det empiriska kapitlet hade jag gärna sett fler följdfrågor till empirin och därmed mer närgångna analyser av detaljer, uttryck eller observationer – sådant som hade kunnat visa *hur* forskaren arbetat med sitt material.

Det rör sig här om levnadsberättelser med slående legitimitet. De röster som genljuder i studien tillhör svårt drabbade personer som därtill har koppling till historiska händelser som fått central betydelse i det västerländska politiska medvetandet. Bland berättarna finns

flera med erkänd och internationellt prisad förmåga till konstnärlig gestaltning. Att förhålla sig analytiskt till dessa kräver en särskilt stark integritet. Men förmågan att, vid skrivbordet, släppa något av sitt lyssnande för att få ögonkontakt med andra forskare och med läsaren gör det kanske möjligt att uppmärksamma mer. En medveten diskussion om de minnespolitiska aspekterna av sammanförandet mellan ”förintelsen” och ”9.11” tillhör de problematiserande och självreflexiva resonemang jag saknar i avhandlingen. Exakt vad det skulle ha landat i är inte självsagt. Det beklagliga är att det alls inte förs.

I *Liv genom tingen* tycks det dölja sig flera olika skrivprojekt; jag anar minst tre möjliga genrer som ömsom samspekar och ömsom konkurrerar innanför pärnarna. Ser jag detta som *en existentiellt hållen essä* är det lätt att vara entusiastisk. Detta är en tänkvärd text som inte lämnar någon oberörd och det huvudsakliga resonemanget är övertygande. Jag är glad över att ha fått läsa den. Som också Eva Silvén påpekat i en recension är det lockande att tänka sig en kommande utställning, som kunde dra nytta av det föremålscenterade och känslostarka materialet. (Utställningsetetiskt forum [ueforum.se, 2010] Eva Silvén, ”Tinget, livet och döden” 2010.) Också som stommen till *en utförlig katalog*, som lyfter fram nya aspekter av föremål ur Nobelmuseums samlingar, skulle texten hitta uppskattande läsare. Det kan erkännas att jag är ambivalent över att framträda i rollen som kritikern av ett så engagerat, konsekvent och på många sätt sympatiskt skrivprojekt. Men som *avhandling i etnologi* och prov på vetenskapligt hantverk tycker jag den brottas med flera brister.

I kontrast till den teoriutveckling i ämnet som allt mer betonar kultur som ett växelspel mellan socialt och materiellt genomför Wettstein ett kraftfullt försök att återupprätta subjektets auktoritet. Tingens centrala roll i studien är alltså på sätt och vis något av en chimär. Det förnimbara och närvarande jämsställs med andra minnen. Objekten förpassas åter till det kognitiva rummet, därtill bevakade av tabun kring den sörjande individens okränkbara känsla och berättelse, föreställda som något som egentligen varken får förstås, jämföras eller avbrytas med frågor. Det hela är genomfört med välformulerad energi och beslutsamhet. Samtidigt är det lätt, åtminstone som forskare med intresse för det materiellas kulturella och sociala agens, att sakna vad som välts åt sidan och omöjliggjorts i framfarten.

I förhållande till ämnestraditionen utgör Margrit Wettsteins avhandling något av en motvalsdans. På vissa punkter har den fört henne till ett slags återvändsgränd

– inte som engagerad essäist och inspirerad museiman – men som etnologisk utforskare av tingens kulturella betydelser. Avhandlingen – med dess tydliga styrka och tydliga haveri – är en påminnelse om behovet att sätta sig över den förenklade dikotomin mellan känsla och tänkande som präglad, inte minst de vetenskapliga, idealen sedan upplysningen. Med inspiration av en av dess teoretiska pelare, psykoanalytikern Winnicott, kan man drömma om ett tredje alternativ för den humanistiska forskningen. Nog kan den resa sig ur krisernas elddop genom att vara det frirum där vi accepterar paradoxen att det inte bara behövs – utan också går att kombinera vad som kan tyckas som motsägelser – reflekterande analytisk distans och medmänskligt inkännande.

Lotten Gustafsson Reinius, Stockholm

Peder Stenberg: *Den allvarsamma leken. Om World of Warcraft och läckaget*. Etnologiska skrifter 55. Institutionen för kultur- och medievetenskaper, Umeå universitet 2011. 185 s. English summary. ISBN 978-91-7459-178-1. Även som e-bok.

”När jag skriver detta är det 18 dagar sedan jag avslutade min *World of Warcraft*-prenumeration.” Så inleder etnologen Peder Stenberg sin doktorsavhandling *Den allvarsamma leken. Om World of Warcraft och läckaget*. Efter ungefär 250 dygn av effektiv speltid, vilket motsvarar över åtta månaders spelande, dygnet runt, har han beslutat sig för att sluta och låta frysa sitt konto. Det är ett stort steg: han lämnar en miljö som han investerat mängder av tid, energi och känslor i. Kvar finns människor som blivit hans vänner och som han delat såväl förtroenden som mot- och medgångar med. När Stenberg fryser kontot slutar han inte bara att spela ett spel; han lämnar en värld.

Redan på första sidan av avhandlingen, som består av sju kapitel samt en engelsk sammanfattning och en ordlista över speltermen och -begrepp, framgår det alltså att Stenberg inte bara forskar om spel, han är också själv – eller har varit – en hängiven spelare. Med sig själv och sina kunskaper och upplevelser som utgångspunkt är det spelandets praktik han undersöker utifrån frågor som hur spelarna bygger upp en gemensam verklighet, hur relationen mellan spelare och speltillverkare ser ut och hur detta påverkar möjligheten att gå bortom det som speldesignen formellt erbjuder. I fokus för undersökningen står spelarnas handlingar – vad de gör och inte gör.